

Teorie sociální funkce bezúčelnosti. První nástin (Wilhelm von Humboldt)

Autor: Michael Hauser

Abstract

Theory of the Social Function of the Purposelessness. – The tension between institutions and free human development (humanistic ideal) is usually seen: one eliminates the other. Wilhelm von Humboldt created a theory according to which humanistic ideal helps to develop social institutions, even though this ideal seems to be purposeless. An analogous idea can be found in Adorno who formulated it in the context of the social function of art. The attempt of this paper is to show how the condition of institutions depends on the development of humanistic ideal.

Keywords: Wilhelm von Humboldt, Theodor W. Adorno, institutions, humanistic ideal, purposelessness

Klíčová slova: Wilhelm von Humboldt, Theodor W. Adorno, instituce, humanistický ideál, bezúčelnost

Tři odpovědi univerzit na neoliberalní reformy

Dnešní reformy vysokého školství se dají chápat jako přebudování pořadí kategorií. Když se přidržíme Aristotelova uspořádání kategorií, pak se na místo, které zaujímala kategorie podstaty nastolující otázku „co je to“ (ti esti), dostává kategorie kvantity, která je spjata s otázkou „kolik“ (poson). (Aristotelés *Kat.* 1b25) Tyto reformy de facto ruší otázku, co je to vzdělání, jaký je jeho ideál, a uplatňují kvantitu jako hlavní kategorii. (Kolik studentů? Kolik absolventů? Kolik publikací? Kolik bodů?) Je to zřejmá subsumpce kategorie podstaty pod kategorii, která svou sílu získala ve sféře trhu a ekonomiky.

My filosofové bychom měli usilovat o to, aby se toto abnormální pořadí kategorií zvrátilo a kategorie kvantity přestala určovat ostatní kategorie. Je nějaký mimoekonomický argument, proč by univerzálním měřítkem, podle něhož se posuzuje rozsah uplatnění ostatních kategorií, měla být právě kvantita? A přesto se i sféra vzdělání a univerzit, která má být jedním ze zdrojů poznávání světa a zároveň nositelkou etických vzorců, podvoluje ryze ekonomickým a mocenským argumentům. Univerzity od studentů požadují racionální argumentaci, ale na druhé straně ustupují před požadavky, které mají toliko jedno zdůvodnění, jímž jsou imperativy neoliberalní ekonomiky podepřené politickou mocí. Jak tedy zní hlavní argument? Dnešní podoba univerzit a vzdělání je neudržitelná proto, že údajně neodpovídá zájmům společnosti.¹ Je to vzdělání, které vede k malé flexibilitě na trhu práce, a společnost si jej údajně nemůže dovolit.

---

¹ Viz příslušné dokumenty OECD nebo *Bílou knihu terciárního vzdělávání*. Dostupné z WWW: <<http://www.msmt.cz/bila-kniha/dokumenty>>.

Dá se to říct tak, že podporu ze strany státu nebo veřejných institucí získá jenom taková vzdělávací a vědecká činnost, která je účelová a může se vykázat bezprostředně měřitelnými výsledky. Konrad Liessmann ve své knize *Teorie nevzdělanosti* (Liessmann 2008) vysvětluje tento přístup ke vzdělání a univerzitám tak, že se rozpadl klasický ideál vzdělání a nikdo již neví, co to vzdělání je. Když se vrátíme k Aristotelovým kategoriím, pak bychom museli říct, že kategorie podstaty vyvolávající otázku „co je to vzdělání?“ se vytratila a nezbylo po ní ani prázdno. Tato otázka se cítí jako nemístná, jako otázka, pro kterou v současných návrzích na reformu vysokých škol není místo. Liessmann pak poukazuje na to, že vysoké školy se nemohou dovolávat významu vzdělání jako takového, když ve světě politiky a ekonomiky již tento pojem nemá žádnou odezvu a jeví se jako antikvární.

Liessmann se však dostatečně nevyrovnává s tím, že tu vždy byl určitý vztah mezi ideálem vzdělání a společností, tedy že vzdělání má také funkci sociální a ekonomickou. Vládne zde vzájemná závislost: určité společenské pozice, kterých je omezené množství, vyžadovaly skutečné vzdělání (nejen pouhé znalosti, nýbrž povědomí o živé tkáni vzájemných souvislostí a rozjítřenou chápavost, tedy humanistický ideál vzdělanosti). Příkladem je politik v určitých historických konstelacích Evropy, jako byl Chateaubriand nebo třeba zakladatelé Československa.

Humanistický ideál vzdělání měl tento sociální a politický podklad, který z něj činil věc, na které záleží. Jakmile tu již nejsou pozice, v nichž je zapotřebí humanistického vzdělání, nastává jev, který lze označit jako ztrátu přirozenosti. Humanistický ideál se přestává jevit jako přirozený: už není pojímán jako něco samozřejmého, o čem nemá smysl pochybovat, nýbrž jako to, co se přežívá. Je to najednou útvar, u něhož se objevuje distance mezi formou a její přítomností. Rozvíjí se řada zpochybňujících nesoudržností mezi humanistickou ideou vzdělání a jejím vnímáním v těle společnosti. Idea vzdělání se již nedává sama sebou, nýbrž musí být obhajována kvůli kontinuálnímu procesu jejího zpochybňování. Univerzita může na toto zpochybnění reagovat trojím způsobem: buď kapituluje před požadavky socio-ekonomické reality, nebo se bude snažit zachovat svou nezávislost na základech, které se rozpadají (idea vzdělání jako hodnota sama sobě). Třetí možností je, že se pokusí zdůvodnit svou nezávislost tak, že nezávislost není anachronické privilegium, nýbrž je to podmínka toho, aby univerzita měla společenský význam.

První odpověď směřuje k tomu, že univerzita ztratí svou odlišnost a začne nekriticky reprodukovat vládnoucí schémata, tzn. že se definitivně zřekne otázky pravdy. Jediným hlediskem by se pak stalo hledisko politiky, myšlenkové přizpůsobení se praktickým požadavkům moci. Hledisko pravdy by se změnilo v anachronismus a bylo zapomenuto. Univerzita by tímto přizpůsobením ztratila své opodstatnění. Vzdělání jako prostředek začlenění do ekonomického provozu nepotřebuje nějakou zvláštní instituci, která usiluje o samotné vzdělání bez bezprostředně vykazatelného efektu. Postačí účelové vzdělávací instituce. Tato kapitulace by časem mohla vést k tomu, že nebudou zrušeny jen určité „neperspektivní“ obory (viz rušení slavistických studií na britských univerzitách), nýbrž budou zrušeny univerzity jako takové.

Druhá odpověď, úsilí zachovat nezávislost univerzit na základě ideje vzdělání jako hodnoty o sobě, je dlouhodobě neudržitelná. Reformy vysokého školství v sobě mají určitý prvek pravdy, který vyjadřuje to, jaké postavení má vzdělání v kapitalismu. Reformy vyjadřují snahu zmenšit disproporci mezi dnešními požadavky trhu (kapitálu) a tradiční

podobou vzdělanosti. Změnila se poptávka po pracovní síle: trh (kapitál) potřebuje pracovní sílu, která je flexibilní, schopná se rychle přeškolit. Mohou si univerzity zachovat svůj charakter, který odpovídal požadavkům trhu (kapitálu) v éře sociálních států, ale který je mimoběžný s potřebami neoliberálního kapitalismu? Znamenalo by to, že tu bude existovat enkláva, která je z pohledu dnešního ekonomického režimu excesivní. Jak potom zdůvodnit její trvání?

Neoliberální kapitalismus vytvořil ideologii, podle níž je vzdělání věcí individuální volby. Kdyby se tato ideologie naplnila v čisté podobě, pak by si každý jedinec musel hradit veškeré náklady na své studium. Proč by měl někdo přispívat na vzdělání cizího člověka? Podle této ideologie je státní podpora vysokoškolského vzdělání založena na tom, že jedna část občanů (ti, kteří nestudují nebo nestudovali na vysoké škole) je prostřednictvím daní nucena přispívat druhé části občanů (těm, kteří tam studují). Neoliberální přístup ke vzdělání tak může být politicky prezentován jako snaha o nastolení rovných podmínek pro všechny, jako úsilí o spravedlnost, nebo dokonce jako politika ve prospěch neprivilegovaných. Je to stejné, jako nutit člověka, aby někomu přispěl na stavbu domu. V tomto ideologickém prostoru je obtížné zdůvodnit, proč by vysoké školy měly být vůbec financovány z veřejných zdrojů, tedy na náklady všech, když vzdělání je soukromou záležitostí.

Třetí odpovědí by bylo dokázat, že vzdělání není pouze věcí individua, nýbrž má společenský význam, ne však v tom smyslu, že má být sladěno s bezprostředními požadavky trhu (kapitálu). Jedná se o myšlenkovou figuru, která působí paradoxně: autonomie, která má společenský význam. Můžeme to vyjádřit následovně. To, co se z hlediska vnějšku (společnosti, trhu) jeví jako bezúčelné, co nemá bezprostřední uplatnění, je účelné. Je to účelné pro samotný vnějšek. Dnešním neoliberálním reformám je zapotřebí čelit nejen na úrovni aktivismu, ale také na rovině teoretické.

Jestliže dvě předchozí odpovědi nejsou pro vysoké školy perspektivní, pak bychom se měli zaměřit na tuto třetí odpověď a vytvořit pro ni teoretické podloží. Běží o to, jak vybudovat teorii, kterou nazvěme teorií sociální funkce bezúčelnosti.

Wilhelm von Humboldt jako hlasatel účelné bezúčelnosti

V tomto článku se budeme věnovat jednomu z východisek teorie sociální funkce bezúčelnosti. Je to Wilhelm von Humboldt a jeho kniha *Ideje k pokusu určit hranice působnosti státu* (Humboldt 1851). Toto dílo se obvykle vykládá jako manifest liberalismu (viz jeho ohlas v dnešních liberálních institutech) z toho důvodu, že autor se zabývá tématem omezení státu. Nalezneme zde však teorii, která se liší od běžného liberalismu s jeho negativní svobodou, protože v této knize se rozvíjí humanistický ideál, jemuž má stát sloužit jako svému účelu. Humboldt sice hovoří o reformě státu a společnosti, ale myslí to přesně naopak než dnešní neoliberální reformátoři.

Humboldtem navrhované reformy nejsou vedeny ekonomickým imperativem vyrovnaného státního rozpočtu, nýbrž imperativem kulturním. Lidé dosáhli vyššího stupně vzdělanosti a osvětlení, ale zároveň žijí ve státě, v němž se mají chovat jako loutky. Je tu rozpor mezi úrovní vzdělání a reálnou svobodou jedince. Podle Humboldta není nárok na rozšíření svobody automaticky připsán všem lidským bytostem všech dob a kultur. Není to nepodmíněné připsování nároku rozšířené svobody, nýbrž připsování podmíněné: je to nárok

zdůvodněný tím, že žijeme v osvícených dobách a vznikl tu rozpor mezi osvíceností člověka a poručníkováním státu. Doba poskytuje vzdělání, ale jednotlivci je zapotřebí poskytnout též svobodu, na niž má nárok. (Humboldt 1851: 4)

V lidech se na základě vzdělání a osvětlení probudily síly, které začaly napájet všechny bytostně lidské vlastnosti a schopnosti. Nejedná se pouze o to, že člověk má schopnost rozumu, vůle, představitivosti, ale právě o jejich sílu, kterou vyvolává jejich vzdělávání. Humboldt formuluje humanistický ideál tak, že je to co nejvyšší a co nejvíce proporční vzdělání lidských sil, které mají vytvořit jeden organický celek. První podmínkou je svoboda, druhou podmínkou je mnohost situací, s nimiž je člověk konfrontován. V uniformní situaci se člověk vytváří méně. (Humboldt 1851: 9) Humboldt usiluje o to, aby vymezil podmínky, v nichž se jedinec stane samostatným a ve svém poznávání postupoval svébytně. Právě svébytnost (*Eigenthümlichkeit*) síly a vzdělání, tedy jeho originalita, je tím, oč musí jedinec věčně zápasit. (Humboldt 1851: 11) Humanistický ideál spočívá ve *svébytnosti*. Tak je tomu proto, že svébytnost, originalita jednotlivců zvětšuje rozmanitost světa a vytváří něco nového. Rozmanitost ze spojení mnoha je nejvyšší dobro, které společnost poskytuje. (Humboldt 1851: 19)

Instituce a zákony od jistého momentu vnášejí do lidí jednotvárnost: vytvářejí podmínky, v nichž lidé dosahují svých „dober a statků“ na úkor svých sil. Objevují se tak dva od sebe oddělené světy, jednak praktický život, který jejich schopnostem odnímá sílu, jednak svět vzdělání, v němž naopak jejich síly mají růst. Humboldt používá podobnou myšlenkovou figuru jako později Marx, který píše o tom, že dosažený stupeň sil (produkčních sil) je zablokovan vládnoucím souborem institucí, (které konzervují charakter vlastnictví odpovídající méně rozvinutým produkčním silám).²

Pokud převáží tlak institucí a jejich jednotvárný duch (*Einformigkeit*) nad individualizovanými silami člověka, pak se instituce a zákony přestávají vztahovat k věcnému obsahu a stále více zohledňují pouze formu. Tak Humboldt vysvětluje vznik byrokratismu. Záležitosti státní správy se chápou formalistně: přestává se hledět na věc a vidí se především forma. Vznikají nová formální opatření a noví a noví úředníci. (Humboldt 1851: 33) Instituce a zákony jsou po vytěsnění životních sil jednotlivců postiženy slepotou. Samotná otázka účelu je v nich nemístná, ba nesmyslná. Chod institucí se mechanizuje a mění se v neživotný systém. (Humboldt 1851: 35) Instituce vystupují jako cizí mocnosti, které nemají v očích občanů žádnou jinou funkci, než je omezování jejich svobody. Pravidla a zákony mají takový charakter, že se zatemňuje jejich vazba k řešení určitých konkrétních problémů.

Instituce pak nemají sílu k tomu, aby zavedly pravidla, která jsou opravdu nutná a účelná. Humboldt zde rozehrává pojem národa, v němž nachází jakési úložiště oněch rozvinutých sil. Národ je v opozici vůči státu, který tyto energie omezuje a ze sebe vylučuje. Národ je místem, kde se tyto energie mohou nadále rozvíjet, byť jsou z institucí vytěsněny. Humboldt chápe národ v podobném smyslu, v jakém se dnes pojímá občanská společnost. Je to prostor, který není předem mocensky vymezen, prostor svobody, v němž jednatel nalézá mnohost podnětů k rozvíjení síly svých schopností, neboť vstupuje s ostatními do různých forem sdružování a vzájemných kontaktů. Humboldt říká, že účelem státu je národ, který

---

² Humboldt pojímá dějiny jako přirozený sled revolucí lidské síly. (viz Humboldt 1851: 179)

v jeho pojetí odpovídá občanské společnosti. Účelem státu by pak v dnešní terminologii byla občanská společnost.

Humboldt se liší od neoliberalismu tím, že se mu nejedná o samoúčelné zmenšování působnosti státu. Hovoří o tom, že stát se má omezit kvůli tomu, aby našel svůj účel a začal s reformou svých institucí a zákonů v tom smyslu, že se v nich rozšíří duch účelnosti: budou postupovat tak, aby se zaměřily na vnější účel, jímž je nastolení podmínek (vyjádřených pravidly a zákony), které povedou k rozvinutí sil jednotlivých lidských schopností. Jinak řečeno, cílem není samoúčelné zeštíhlení státu, jak to známe ze současnosti, nýbrž oživení národa (občanské společnosti), který bude energetickým zdrojem reformy samotného státu. Instituce mají překonat své zaslepení, o němž později psali Adorno a Horkheimer v *Dialektice osvícenství* (Adorno, Horkheimer 2009),³ a to na základě konfrontace se silami, které se rozvíjejí mimo jeho sféru.

Tyto síly jsou spjaty se vzdělaností, a obojí je podmínkou vzniku originálních lidských bytostí. Oč zde běží? Právě o vzdělání, které rozvíjí lidské síly v souměrné kompozici, vzdělání, jež se nedá vyjádřit bezprostřední účelností podle měřítek stávajícího správního nebo ekonomického systému. „Bezúčelný“ rozvoj individuality podmiňuje účelnost toho či onoho systému. Přítomnost „bezúčelně“ vzdělaných lidí s všestranně rozvinutými silami zabráňuje proměně určitého systému v odcizený mechanismus. Je to ze dvou důvodů: jednak se klade otázka účelu jednotlivých pravidel a zákonů, a jednak tu jsou lidé, kteří mají dostatečnou energii překonávat překážky popsané ve druhé polovině dvacátého století profesorem Parkinsonem.

Bezúčelné vzdělání objevuje účel institucí, které vzdělání podrobují svým vlastním měřítkům a chtějí jej učinit účelným. Otázka zní, zda teprve bezúčelnost, tedy činnost, jako je rozvíjení všech lidských sil, nedává účel institucím, které si nárokují pojem účelnosti, jenž de facto vyjadřuje účel bez účelu. Je to účel po svém převrácení: co bylo účelem, stává se prostředkem, co bylo prostředkem, stává se účelem (technika byla prostředkem emancipačního pohybu lidstva, jejímž účelem bylo zmírnění tlaku přírody na člověka; po převrácení: tlak přírody na člověka je prostředkem k rozšíření techniky a technika sama je účelem ostatní činnosti).

Humboldt jako jeden z prvních tvrdí, že samotná forma institucí tíhne k vyprázdnění obsahu a k byrokratizaci. V tom je předchůdcem Maxe Webera nebo György Lukáče. Byrokratizace spočívá v mechanickém uplatňování pravidel bez zřetele k jejich významu, které vede k dalším a dalším pravidlům. Je to efekt, který by se dal zkoumat z hlediska Wittgensteinova pojetí pravidla z *Filosofických zkoumání*. (Wittgenstein 1993: 72)

Neexistuje pravidlo, jakým způsobem určité pravidlo uplatňovat. U Wittgensteina je tím, co rozhoduje o způsobu jeho uplatnění určitá řečová hra zakotvená v komunitě mluvčích. Instituce však má sklon k oddělení od této komunity nebo, jak by řekl Humboldt, od živé tkáně národa.

Tato izolace vytváří vakuum, v němž se přerušuje wittgensteinovská řečová hra a není jasné, jaká pravidla uplatnit. Chod instituce vyžaduje formulovat další pravidlo, které nějak

---

³ Srov. Hauser (2005).

usměrní operace s pravidly. Tento proces však má povahu *regresu ad infinitum*. Čím více se instituce izoluje od společnosti (komunity a její řečové hry), tím více pravidel musí vytvářet. Čím více pravidel vytvoří, tím více se izoluje od společnosti. Humboldt tomu čelí dvojným způsobem. Jednak vybízí k omezení státu, který plodí pravidla a zákony v tomto wittgensteinovském smyslu. A jednak ukazuje na potřebnost vnějšího prvku, jímž je národ (občanská společnost) s jeho mnohotvárností a energetickým potenciálem, který uniká měřítkům produkovaným ve sféře institucí.

Paradoxem je, že čím je národ (občanská společnost) nesouměřitelnější, tj. zvětšuje se propast mezi jejím životem a mrtvolným bujením institucí, tím větší je šance, že instituce lze reformovat. Pokud by se národ (občanská společnost) stal souměřitelným, tedy se přizpůsobil parametrům institucí, pak by se vytratil živel, který by instituce (stát) mohl opět nasytit životem a uvést je na dráhu účelnosti. Iracionalita institucí roste v poměru k racionalitě občanské společnosti, pokud racionalitou ironicky označíme jednání podle pravidel vytvářenými institucemi.

Humboldt není příznivcem německého romantismu, podle něhož se síly národa nevážou k osvícenskému ideálu rozumu, nýbrž vyrůstají z jiných zdrojů, jako je instinkt nebo národní mýty.⁴ U Humboldta se tyto síly naopak vzdělávají v sepětí s rozumem (Vernunft), který stanovuje ideál jejich proporcionality. Síla a rozum nestojí proti sobě a nevytvářejí dvojici, ve které jedno roste a druhé slábne, tedy nejsou ve schématu, které lze považovat za základní schéma každého romantismu. Síla se totiž propojuje se samotným rozumem. Rozum patří mezi lidské schopnosti, kterým lze připsat stupňování: rozum má větší nebo menší sílu. Tato síla je určitou imanentní energií, která představuje niveau, na němž se rozum pohybuje, a zároveň vytváří jeho obzor, představu o tom, co jednou bude schopen pochopit nebo poznat (např. představa, že jednou porozumím další významové vrstvě určité básně). Je to koncepce rozumu, kterou můžeme nalézt už u Platóna nebo Aristotela, podle nichž je rozum částí duše jako principu života.⁵

Humboldtovu koncepci si pak lze znázornit takto:

reforma instituce = instituce + bezúčelnost (vzdělanost a síla)

Reforma spočívá v tom, že určitá instituce nebo stát obnoví svůj účel, a to je možné tehdy, když jsou konfrontovány se vzdělaností a silou, které se jim jeví jako bezúčelné. Tím míníme nejen vnější konfrontaci, ale především uplatnění této bezúčelnosti přímo uvnitř institucí. Neběží o jejich zrušení, ale o politicky účinné nastolení hlediska účelnosti (funkčnosti). Humboldt se nicméně otázkou politického prosazení těchto reforem nezabýval. Pravděpodobně sázel na to, že vzdělanost a síly národa postupně prorostou do nitra institucí. Tato koncepce ukazuje pouze obecný směr, jak argumentovat v diskusích o vzdělání a institucích. Jedná se totiž o to, že „bezúčelnost“ se dá prezentovat jako podmínka účelné reformy institucí, které se budou lišit od reforem neoliberálních. Ty se řídí pouze bezprostředním ekonomickým měřítkem a nezabývají se účelností institucí. Humboldt by byl oponentem neoliberálních reforem, které posuzují účelnost institucí podle čistě kvantitativních měřítek.

---

⁴ Viz např. Lukács (1955).

⁵ Německá filosofie života, která proti sobě staví duši a ducha, jak tomu je u Ludwiga Klagese, by se proto dala považovat za variantu romantismu. (Klages 1937)

V dnešní ekonomické krizi se na pořad dne dostává téma, jak stávající instituce učinit účelnými. Jejich selhávání lze na základě Humboldtova spisu považovat za poslední následek vyřazení kategorie bezúčelnosti. Obhájit bezúčelnost vzdělání je pak v zájmu jejich účelnosti a nakonec v zájmu dalšího trvání dnešního politického a ekonomického řádu. Vše nasvědčuje tomu, že vládnoucí již nejsou schopni pochopit svůj vlastní zájem.

SEZNAM LITERATURY

FUNDA, Otakar Antoň. *De profundis*. Praha: PedF UK, 1997. Knižnice filosofických textů. ISBN 80-86039-31-5.

ADORNO, Theodor Wiesengrund, HORKHEIMER, Max. *Dialektika osvícenství*. Praha: OIKOYMENH, 2009. ISBN 978-80-7298-267-7.

ARISTOTELÉS. *Organon I. Kategorie*. Praha: NČSAV, 1958.

HAUSER, Michael. *Adorno: moderna a negativita*. Praha: Filosofia, 2005. ISBN 80-7007-223-7.

HUMBOLDT, Wilhelm. *Ideen zu einem Versuch, die Gränzen der Wirksamkeit des Staats zu bestimmen*. Breslau: Verlag von Eduard Trewendt, 1851.

KLAGES, Ludwig. *Der Geist als Widersacher der Seele*. Leipzig: J. A. Barth, 1937.

LIESSMANN, Konrad Paul. *Teorie nevzdělanosti*. Praha: Academia, 2008. ISBN 978-80-200-1677-5.

LUKÁCS, György. *Die Zerstörung der Vernunft*. Berlin: Aufbau-Verlag, 1955.

WITTGENSTEIN, Ludwig. *Filosofická zkoumání*. Praha: Filosofia, 1993. ISBN 80-7007-103-6.

(Mgr. Michael Hauser, Ph.D. (* 1972) je český filosof, překladatel a zakladatel občanského sdružení Socialistický kruh, jehož je předsedou. Působí ve Filosofickém ústavu Akademie věd v Oddělení filosofie XX. století a přednáší na Pedagogické a Filozofické fakultě Univerzity Karlovy.)